

Райдуга чорного квадрата

*Мирослав
Попович*

ДО ВИТОКІВ «ЧЕРВОНОГО СТОЛІТТЯ»: ПОГЛЯД КРІЗЬ ОПТИКУ СЬОГОДЕННЯ

Перш за все хотів би зазначити — те, що я хотів сказати, я вже сказав у книжці. Але, по-перше, книжка вже неадекватно висловлює те, що я сьогодні думаю. І можу похвалитися, що російський переклад цієї книжки виходить цього року в Харківському видавництві «Фоліо», і я мав повну можливість зробити в російському варіанті такі вставки, доповнення, які хотів, але наразі я б ліпше просто написав нову. Це було б простіше, ніж якось модернізувати стару.

Тому я не наполягатиму на букві того, що там сказано, але хотів би доповнити сказане загальними міркуваннями, якими я керувався, коли писав цю книжку. Ці міркування стосуються того, що не увійшло до бібліографії, до загальних джерел книги. Я би відніс до них, по-перше, працю Жоржа Дюмезиля про осетинський епос і, власне кажучи, про скіфську модель світу. По-друге, я б сюди відніс Фрома, такий собі психоаналітичний підхід до соціальних явищ, виражений у багатьох його книжках. Що стосується більш близького до нашого часу і до наших турбот, то я б назвав, по-перше, Мірчу Еліаде і Карла Мангайма, який, на мій погляд, дав класичний аналіз поняття консерватизму на німецькому матеріалі, що його я повністю використав, може, щось йому і приписавши. Ще назвав би англійського етнолога Джона Тернера, який проаналізував поняття екстремі. Власне кажучи, він дає нам можливість зробити певну класифікацію, яка може бути використана при аналізі сучасності.

© М. ПОПОВИЧ,
2015

Як бачите, це все такі дуже абстрактні питання, дуже віддалені від того, що можна назвати проблематикою ХХ сторіччя, але все ж я сподіваюсь, що загальний орієнтир я обрав правильний. При всіх змінах тексту і контексту я хотів би зберегти цю головну спрямованість.

Перш за все це триєдина концепція індоєвропейської культури, яку розвинено згаданим Дюмезилем. Ця концепція виходить із того, що для індоєвропейських мов, а також для індоєвропейського мислення, я б сказав категорійного мислення, маємо таку систему. Є три головні засади, на яких будовано ідеологію, політику та практики різного роду індоєвропейського кола культур. Ці речі чудово ілюструються на підставі міфології. Цілком природно, що я зараз за браком часу не згадуватиму міфологічних персонажів і власне міфологічний матеріал, який дуже красиво уписався б сюди.

Ідеться про три основні підвалини — три функції, які мають своє міфологічне втілення і, понад те, можуть бути розписані по всіх культурних явищах. Перша з них — це військова, або силова функція. Друга — це функція духовності, функція ідеологічна, а третя — це, власне кажучи, те, що дає життя. Вони мають своїх яскравих представників у міфології і, крім того, вони дають нам можливість класифікації. Ці класифікації дуже розпливчасті. Але ми скрізь знайдемо щось спільне. Скажімо, у військовій функції маємо Перуна, який проходить і через індійську міфологію під зовсім несподіваними назвами. І слов'янський Перун, і Перкунас у литовській міфології тощо. Маємо функцію, для якої не можна назвати носія, бо жерці не завжди були її носіями. Ми маємо такі свідчення на початку другого тисячоліття, маємо свідчення з германської філології, де йдеться про те, що раніше жрецькими фірдонними функціями займалися жінки. Хто знає, які ще можна приписати їм функції. Для нас це функції, які втілені у Велесі. І всі звідси асоційовані духовні сили. І, нарешті, функціонування як таке можливе тоді, коли є рід, коли народжуються і вмирають, коли життєві сили мають своїх богів у певній ситуації. Хоч як це дивно, можна знайти відповідники цих трьох сил у різних культурах, у тому числі культурах не обов'язково індоєвропейського типу. В цьому плані можна критикувати картографію духовного світу. Але зручніше не критикувати, а подивитися, що з неї можна взяти.

Таким чином, слід констатувати, що в рамках такого абстрактного підходу можна знайти праве і ліве загалом. І нам потрібна така класифікаційна сітка, яка б дала змогу «порозставляти» різні сили, назвавши одні «правими», а інші «лівими». Отже, про «правих» і «лівих». Структура, про яку я говорив, це такий інваріант, який проходить крізь усю культурну історію людства, і тому можна наводити так багато цікавих деталей. Але в кожній із цих культур, в яких по-своєму скомбіновано всі головні напрямки, в кожній із них можна знайти якісь тенденції, які ми будемо умовно називати «правою» і «лівою». Хотів би одразу заперечити проти розуміння «лівого» як більш революційного чи більш радикального. Все залежить від того, яка це

сила. «Лівий» та «правий» — це характеристики методів боротьби. Тобто якою є частка лібералізму і якою є частка консерватизму.

Звичайно, можна просто сказати, що є ліберальна концепція, завжди певною мірою схильна до м'яких форм реакції на світ, і є консерватизм, який ми чомусь обов'язково асоціюємо з англійськими консерваторами. Хоча більше сюди пасує приклад німецького консерватизму. Оскільки, це я цитую вже Мангайма, в Англії не так яскраво була виражена консервативність як така. Наприклад, Тетчер і Рейгана ми всі розглядаємо як консерваторів. До речі, в Америці можна побачити, хто це є за своєю політичною приналежністю — демократ чи консерватор, на перших же кроках, з першого погляду. Вони і вдягаються інакше, та для нас все це закритий словник. Сьогодні консерватор не так виглядає, як виглядав, скажімо, 100 років тому.

Проте консервативна концепція не поширюється на економіку. З точки зору економічних платформ, всі названі і не названі мною діячі є лібералами. Рейганоміка — це лібералізм, причому лібералізм такий, як його було сформульовано противниками президента Рузвельта в 1930-х роках. Був свого часу міністр фінансів Мейлон, який сформулював цю позицію, яку ми сьогодні називаємо ліберальною. Це — ліберальна позиція в економіці.

Але річ у тому, що цей лібералізм не відповідає в повному розумінні слова поняттю «лібералізм»; у критичній ситуації дуже часто так звані ліберальні моделі (згадаймо Альфреда Монда, мондистські моделі, моделі президента Гувера чи подібного роду моделі діячів ХХ століття) не є в розхожому сенсі ані ліберальними, ані консервативними.

Тому я звернув би увагу на таку річ. У літературі, яка працює з поняттями «консервативний — ліберальний», маємо фактично справу з іншими критеріями. Недавно у Франції тривала журнальна полеміка про те, що таке сучасні «ліві». Річ у тому, що сучасні французькі чи англійські ліві нічого спільного не мають із Петром Миколайовичем Симоненком. І не мають нічого спільного взагалі із тією літературою і з тими трендами, які ми називаємо «лівими» чи навіть «лівацькими». Йдеться про те, що ті уявлення, які ми сьогодні асоціюємо із лівими флангами політичного життя, ці уявлення базуються на поняттях лівизни, які були в ходу в 1950-ті та 1960-ті роки. І наше завдання — знайти, що справді спільного є у тих, хто називає себе лівими сьогодні, насамперед за кордоном, адже про наших так званих лівих, комуністів годі й говорити (це не ліві сьогодні; це зовсім інше — рудименти, які просто не вкладаються в ці рамки).

Я пропоную розглядати опозицію «правого і лівого» виходячи з Мангаймового розуміння консерватизму. Для Мангайма консерватором є той політичний діяч, та політична течія є консервативною, яка пропонує реформувати суспільство в певному напрямку. Дійсно, реформувати суспільство можна і ліберальним і консервативним чином. Але, в будь-якому разі, не можна стояти на місці. Сучасний Захід не стоїть на місці, він запускає мотор в економіці, запроваджуючи, скажімо, ліберальні реформи. Чому ми вважаємо, що ці реформи консервативні?

Тут Мангайм наполягає ось на чому. Якщо політична сила орієнтована на часткові зміни при збереженні структури як такої, тоді цю силу можна вважати консервативною. Якщо ж вона виходить із загальних принципів, якщо змінюються принципи побудови даної структури, то це є те, що можна назвати «лівим». Отже, може бути «лівий», дуже радикально настроєний щодо сучасного суспільства, прихильник дуже великої кількості змін, але ці зміни врешті є заплатами, доповненнями при збереженні певної структури. Щоб не займати багато часу у вас, я буду переходити, так би мовити, вже до сьогоднішнього дня.

Отже, «лівий» — це не той, хто радикально змінює світ. «Лівий» — це той, хто виходить із певних принципів, наполягає на тому, що є певні цінності чи ідеали, які підлягають змінам, але так, аби дещо головне не змінювалося. Це, власне кажучи, ми й називаємо «лівим курсом». Передвоєнний час, якому головню і присвячена ця книжка, передвоєнний час мусив якось зламати наявні опозиції й суперечності чи примирити їх, що вилилося потім у геополітичний пасьянс, хто з ким і проти кого...

Глобальний світ у ХХІ столітті, загалом ХХІ століття я не чіпатиму. Я хочу завершити ХХ-м. Тоді консерватизм європейський був представлений у Німеччині військовими колами і колами промислових сил. Цей консерватизм ставився до екстреми — до гітлерівської екстреми — з великою підозрілістю і відмовився від такого альянсу в середині 30-х років, що точно можна датувати 1936 роком. У 36-му склалася така система, коли хазяї життя, пруські магнати уже не мали змоги радикально впливати на політику. Політика була суто в руках у гітлерівської партії. Ще у 1938 році була можливість для німецького політичного світу уникнути подальшого перебігу подій. Треба було розібратися, що можна взяти зі світової демократичної спільноти і як можна поводитися з диктатурою Сталіна. Для Європи Сталін був меншим злом, ніж Троцький. Надзвичайно цікава бесіда французького посла в Німеччині перед його від'їздом на батьківщину, коли почалася війна. Він був прийнятий Рибентропом і сказав Рибентропові, що ви, мовляв, робите велику помилку; ви починаєте війну, якої вам виграти не вдасться, і в результаті ані ми (європейська демократія) не будемо у виграві, ані ви. І Сталін не буде в виграві. Переможе Троцький. (Троцький для нього був страшнішим за Сталіна, бо то була світова революція.) Сталін після 29 року закрився у своїй фортеці, й там, за мурами вже могло відбуватися все що завгодно. Що робити з революційною Росією, європейський Захід не знав. Щодо неї не можна було знайти якісь алгоритми, й ніхто не розумів, на яких засадах можна мати справу із більшовиками.

Європейський світ не знав, що таке граничний радикалізм. Це явище було зрештою досліджено на африканських матеріалах Чарльзом Тейлором, і артикульовано як «антиструктура». В кожному суспільстві є якийсь горлань, якийсь «лівак» (не знаю, як іще це можна позначити, тож сприймайте ці слова радше як художню метафору, а не як соціологічну чи економічну реальність).

Дуже цікавий аналіз цього явища на матеріалах японської культури. В японській культурі завжди в селі є те, що у нас називали «городской сумашедший». Це не у прямому розумінні божевільний, це явище, грецькою назване «ιδιώτης». «Ідіотес» — це той, хто живе не так як усі, за якимись виключними нормами, як такий, що ставить себе у повну протилежність своєму оточенню. І один такий «ідіот» має бути в кожній японській спільноті. І з нього всі «взятки гладки». Це дуже гарно ілюструє й інститут юродства. До речі, юродиві з'явилися у Візантії за християнських часів і не прижилися у Київській Русі (з літописних матеріалів нам відомий тільки один юродивий). Натомість культ юродства дуже поширився в російському світі. Це не новина, не я це відкрив. Але вивчити цей феномен, — чому він був такий поширений в Росії й чому не прижився на півдні, — цього ніхто, наскільки я знаю, не зробив. Тож у цьому розумінні дуже цікаві матеріали Тейлора.

Я би сказав так, що на початку консервативний світ, — я маю на увазі консервативний бомонд, консерваторів-комільфо, людей із суспільства, — ці люди готові були зробити будь-які ходи на тій шаховій дошці, але не сприймали гітлерівську публіку як належну до політичного світу. Коли я був малий, у нас тривала окупація. Я був на окупованій території. І в сусідів на квартирі стояли німецькі офіцери. Я сам цього не бачив. Але там дівчинка була, Сашенька, у цих сусідів, яка уважно дивилася на все те. І от вона мені розповідала, що кожного вечора вони пили спочатку ром, а потім і самогонку. Коли вони випивали, то починали із себе корчити нацистів. Гавкали, піднімали руку на «Хайль Гітлер», робилися ідіотами, реготали страшенно. Вони всі належали до середнього класу. Один з них, я знаю, був із сім'ї маленького фабриканта, другий — з офіцерської сім'ї, але все це була культурна Німеччина. Вони були в союзі із гітлерівцями, але ніколи не ототожнювали себе з ними.

Наведу ще один цікавий момент. У Німеччині, в нацистській Німеччині, більш стійкими прихильниками нацизму були не багаті люди чи навіть люди середнього статку; насамперед до нацистів приставали ті, хто просто не мав ніяких переконань. Їм просто давали цю жуйку, мовляв, вони найвищої раси і т. д., і т. ін. Вони не мали більшості на виборах, які привели до влади Гітлера. Вони мали в цей період приблизно 30 відсотків. Менш як третину. Але історія показала, що, по-перше, завжди знайдеться антиструктурний елемент у кожному суспільстві, який буде гавкати, волати «Хайль!»; це те, що ми називаємо «тітушками». А другий момент полягає в тому, що ці антиструктурні елементи можуть легко взяти владу. Вони примітивні, вони брутальні й дуже легко асимілюють ті підводні течії, які на той час існують; вони легко беруть владу і дуже неохоче її віддають.

Це, власне кажучи, ситуація, в якій ми зараз живемо. Ми боїмося приходу антиструктурних елементів, симптомом яких завжди є ставлення до правлячих кіл. Не до верховного вождя, людина з харизмою може бути порядною, в усякому разі, вона може бути кумиром для широких народних мас.

У зв'язку з цим важливо переглянути концепцію народовладдя. Народовладдя не є владою народу. Точніше, це може бути влада більшості, але ті, хто має більшість, зовсім не обов'язково будуть представляти народ; це не завжди буде «глас народу». Романтизм XIX століття йшов під гаслом «Глас народу — глас Божий». Це XVIII століття, ще до французької революції. Влада народу ніколи не може бути дійсно тим, що ми схильні звати гласом Божим, а в принципі це те, що ми називаємо національним інтересом. Я повторюю — це саме те слово, яке не хотілось би вживати, бо не зовсім зрозуміло, як виокремити ту субстанцію, яку ми з вами називаємо «суспільний інтерес».

І насамкінець хотів би сказати, що у нас сьогодні повністю розгромлений «лівий» фланг. І мало шансів на те, щоб наш «лівий» фланг (який скрізь у світі має якесь парламентське обличчя), наші спадкоємці «лівого» флангу 1920–1930-х років могли надихнути якісь сучасні «ліві» сили. «Ліві» в тому розумінні, про яке я раніше казав, тобто групи людей, які керовані певною високою *ідеологією*, які виходять з *принципів*, власне донкіхотська тенденція в європейській культурі. Ось це є власне «лівий» фланг.

З іншого боку, найвпливовішою силою, яка протистояла і протистоїть зараз радикалізму в різних його формах, є та консервативна, у мангаймівському розумінні, сила, яку ми називаємо націонал-демократією. (Або не називаємо, щоб бодай не образити.) Націонал-демократи в Польщі у 1920-х роках — це були ті сили, які навіть збройні випадки робили проти лівих (скажімо, Наратович у Польщі, у Варшаві). Таким чином, націонал-демократія, якщо ми згадаємо те, з чого я починав, — це третя фундаментальна сила.

Ці три фундаментальні сили сьогодні виступають як три фундаментальні цінності — свобода, рівність, братерство (*liberté, égalité, fraternité*). Якщо це перекласти у більш сучасних поняттях, то це є свобода, справедливість і солідарність. Вони заступають місце тієї тріади засадових функцій, за Демюзилем, яку я назвав раніше.

Отже, націонал-демократія може бути ліберальною, може бути консервативною, залежно від того, в якому стані вона перебуває сама. Для неї характерним є те, що вона у принципі демократична, але прихильник ліберальної демократії може втратити демократизм, оскільки ставить перед собою інші цілі. Я не кажу які, бо це не є першочергові риси.

Сказати, що я з'ясував стосунки із своїм читачем, я не можу. Мені важко було знайти тут потрібні слова, бо я ніколи не намагався викласти на 16 сторінках сенс того, що я написав на 40 друкованих аркушах.

Мирослав Попович — академік, директор Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди Національної академії наук України, головний редактор часопису «Філософська думка».
